

De waterput.

Wij kunnen gevoeglijk aannemen dat de eerste stammen, die in prehistorische tijden deze gewesten bewoonden, zich alleen, of in hoofdzaak dáár, nestelden, waar helder, maar ook voldoende, drinkwater voorhanden was.

Zij vestigden zich dus met hun primitieve woonverblijven bij bronnen of heldere beken, bij drinkwater, dat aan de oppervlakte betrokken kon worden.

Ook in de verre oertijd gold drinkwater als een der eerste levensbehoeften van de mens, zonder welke men nòg als individu, nòg als gemeenschap leven kon. Maar gemakkelijk bereikbare bronnen waren er toen in wezen niet veel. Bij een zeer geringe bevolking leverde dat echter geen problemen op, maar naarmate de eeuwen verstreken en de bevolking zeer in aantal toenam, werd dat toch wel anders.

Het volk zag zich dan wel genoodzaakt om meer bronnen aan te boren. Voor het echter zo ver was, verstreken er vele eeuwen.

Het delven van drinkwaterputten op de hoog gelegen plateaus van het mergelland was geen gemakkelijke zaak; zeker niet in een tijd, dat men zich moest behelpen met primitieve gereedschappen en hulpmiddelen.

Om voldoende bronwater te bereiken moest men daar tot grote diepte gaan, soms wel tot 70 meter.

Vrij diepe waterputten werden het eerst gebouwd bij kastelen, kasteelhoeven, kloosters en gasthuizen. Pas veel later bracht men de openbare drinkwaterputten aan t.b.v. de bewoners van de dorpen.

De wanden van meerdere zeer oude waterputten bestond uit gemetseld klein formaat mergelsteen. Bij putten van jongere tijd, maar vóór 1850 gebouwd, is het bovendeel (tussen vaste mergel en maaiveld) meestal opgetrokken van veldkeien of vuursteen, al of niet met grote mergelblokken.

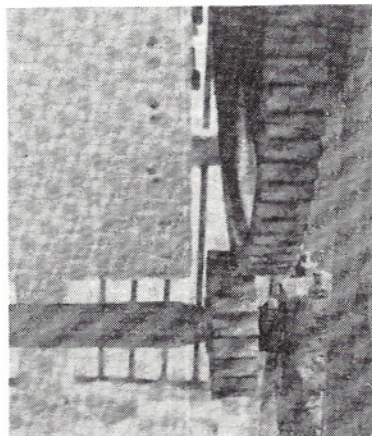
Bij putten, die werden gebouwd na 1850, werd veel baksteen toegepast. De meeste putten kregen pas vrij laat een overkapping, een puthuis dus, dat als regel steunde op een onderbouw van veldbrandsteen, gemetseld met kalk en zand.

In sommige puthuisjes had men een langwerpige stenen of zinken bak ingebouwd, waar men de puttemmers in leeg goot. Bij deze putten kon men de draagammers buiten het puthuis vullen.

Bij de vroegere open waterputten rustte een zware eikehouten balk op twee gemetselde zijwanden.

Onder of boven die balk werden katrollen of rollen aangebracht.

De puttemmer werd met behulp van een lang koord naar boven getrokken, wat veel inspanning vereiste. In later tijden, toen het puthuis werd gebouwd, werden de katrollen vervangen door een houten rol met een samenstel van kamwielen, een transmissie,

Samenstel van kamwielen.

waardoor het naar boven halen van de gevulde putemmer heel wat beter ging.

Over de putrol liep een zware staalkabel, waaraan de logge met ijzer beslagen putemmers waren bevestigd. Deze putrol werd in beweging gebracht via het putwiel.

De putwielen in het mergelland waren vrij uniform van maat en uitvoering, waarschijnlijk doordat zij alle afkomstig waren uit de Luikse ijzerindustrie. Werd er regelmatig water gehaald, dan bleef de metalen zwengel opvallend blank. Door middel van een korte ijzeren pin met ketting werd het wiel geankerd, zodra de gevulde putemmer op schephoogte was gekomen. Men kon daardoor de putemmer ongehinderd ledigen.

Vóór de komst van het waterleidingsnet werd de dorpsput gezien als een onmisbaar element, dat als het ware vergroeid was met de gemeenschap. Buiten het feit, dat hij al geslachten lang het onmisbare drinkwater leverde, zag men hem ook als een plaats van ongedwongen en veelvuldige samenkomst, als een traditionele plek met een buurtbindende factor.

Men haalde er dagelijks of om de andere dag water. Men besprak er lief en leed, men deelde er kommer en zorg. Actualiteiten op het gebied van dorpspolitiek, kerkelijk leven, gemeenschapsfeesten e.d. kwamen er regelmatig aan de orde.

Bij tijd en wijle werden aan de putwand publikaties aangebracht omtrent dorpsfeesten, voetbalwedstrijden, houtverkoop, toneeluitvoeringen, boedelveilingen, noodslachtingen en zo meer. Zelfs de brievenbus kreeg er wel eens een vaste plaats.

Traditioneel werden de putemmers gedragen aan een "puthaam", een houten juk van een vrij simpel maaksel. Meestal kon een dergelijk hulpstuk in een of ander dorpswinkeltje gekocht worden. Een handig iemand wist zelf "d'n haam" te maken. Hiervoor koos men het liefst "wiejehout". In dit geval kreeg hij zelfs een strijkje verf mee.

Was de weg naar huis wat ver, zodat het gewicht van de gevulde emmers wat al te veel op de schouders drukte, dan onderbrak men even de terugweg, boog iets voorover en haakte de last los.

Was men in gezelschap, dan duurde dat uitrusten wel eens veel langer dan nodig was. Zodoende vergde het "put-hoale" nogal wat tijd, maar wat betekende "tijd" in die tijd?

De inhoud van een houten putemmer bedroeg in de regel iets meer dan 20 liter, voldoende voor twee draagemmers. Men sprak in dit geval van "eine gaank put" of "eine gaank water". Thuis gekomen goot men de inhoud in de toen alom bekende "putbaar", die steeds een vaste plaats innam in keuken of bijkeuken.

Bleef men met water halen lang uit (wat als regel het gevolg was van het houden van buurtpraatjes), dan betitelde men dit met "bare beende".

In wezen had dit oude volksgezegde de betekenis van "gebroken kruiken binden", een bezigheid, die bekend stond als zeer tijdrovend.

De aarden "putbare" waren steeds voorzien van enkele ronde merktekens, die men in de regio "sjeëlder" of "rôeze" noemde. Hun aantal hield verband met de inhoud van de kruiken. De grootste "bare" droegen drie van zulke "rôeze" en diensentgevolge zei men wel eens tegen iemand, die wat al te lang was uitgebleven, "dat waor zaeker ein baar van dreij rôeze". Betreffende had dan zogenaamd de "groétste baar", de grootste kruik, moeten binden.

Het was in de twintiger jaren nog algemeen gebruikelijk, dat bij de warme maaltijd uitsluitend putwater werd gedronken.

Wijn, bier en frisdranken waren slechts voorbehouden voor kermis of andere feestdagen.

Ontving men onverhoeds gasten, die mee aanzaten, dan werd wel eens gekscherend, doch met enige ophef gezegd, dat alleen gezonde "barewien" (water uit de putbaar) voorhanden was.

Het halen van drinkwater was in winterse dagen en bij glad weer geen aangename bezigheid. In de omgeving van de put, waar uiteraard nogal wat water werd gemorst, kon het wel eens spiegelglad zijn. Het was dan voor omwonenden een vanzelfsprekende taak om tijdig zand, sintels of kaf te strooien, zodat iedereen, die water kwam halen, dit ook zonder gevaar kon doen. Zelfs dit kleine dienstbetoon zag men als een burenplicht, die niet nagelaten mocht worden.

Het delven van een waterput.

Op een plek ter grootte van een tiental schreden in het vierkant moest eerst de bovengrond, de löss-laag, verwijderd worden, nadien het dikke leempakket en eventueel de daaronder gelegen grindmassa. Hiervoor was het noodzakelijk om een bepaalde oppervlakte trechtervormig te ontgraven. Door middel van terrasjes kon de massa van onder naar boven worden gewerkt.

Het grootste deel van de afgegraven aarde werd in reserve gehouden, om hiermee later weer aan te vullen. Deze eerste aanzet was zeer tijdrovend. Kwam men tenslotte op de vaste mergel, dan werden stootbeitel, houweel en schietlood ter hand genomen, omdat dan een heel andere werkwijze moest worden toegepast. De werkruimte werd dan beperkt tot 1½ à 2½ meter in doorsnede.

Met een iets geknikte, zware en lange stootbeitel, in de volksmond "bergbaom" genoemd, werd een smal sleufje mergel losgestoten en wel op de gewenste putronding. De vaste binnenmassa brak men af of sloeg men vrij. Boven stonden twee of meer helpers ter assistentie. Zij bedienden de provisorisch aangebrachte putrol, die aan beide zijden een zwengel had. Via deze rol met een dik hennepkoord en vierkante ophaalbak werd de los geslagen mergel met tussenpozen naar boven gehaald. Zo werd de put langzaam maar zeker uitgediept. Men zette het moeizame werk op diepte voort onder het schamel licht van een stallantaarn.

Met behulp van het schietlood zorgde men, dat de wanden loodrecht werden uitgebroken.

Plaatselijk kregen de putdelvers te kampen met zeer harde mergellagen, die betiteld werden met "haerd" of "tow". Ook de aanwezige vuursteenlagen waren uiteraard zeer hinderlijk. Van deze steensoort moesten zelfs zeer zware exemplaren naar boven worden gehaald. De grootste daarvan kregen de functie van schampstenen bij de inrijpoorten van de boerderijen.

Daar het werken op diepte en in de vrij enge ruimte zwaar en moeilijk was, werd regelmatig van taak verwisseld.

Bij zwoel drukkend weer kon het wel gebeuren, dat er op diepte te weinig zuurstof was. In dit geval begon het vlammetje van de "luch" onheilspellend te dansen en dan was het de hoogste tijd, dat de putwerker via de ophaalbak naar boven werd gezwengeld.

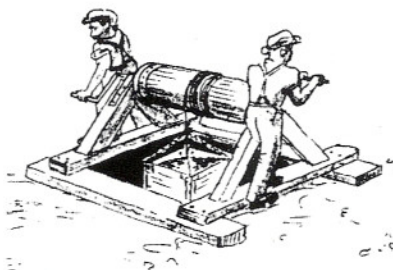
Vrij gekomen brokken "haerd" en vuursteen, die daarvoor bruikbaar waren, stortte men apart om daarmee later de wanden tussen de vaste mergel en het maaiveld te metselen.

Deze wanden moesten de losse leem en grindmassa keren.

Op diepte gekomen, soms wel 40 meter, sijpelde het eerste heldere water langs de kersverse putwand. Nadat de put nog enkele meters was uitgediept kon men het graafwerk staken. De watertoevoer moest dan wel voldoende zijn. De volgende taak was het verstevigen van de putwand, vanaf de vaste mergel tot boven.

Als men tijdens het uitdiepen van de put mergellagen van goede kwaliteit tegenkwam, was dit reden om op die plaats een horizontale mergelgang aan te zetten. Uit deze gang werden de mergelblokken gebroken en gezaagd, die nodig waren voor de bovenste lagen van de put en het puthuis.

Het werken in de put was zeker niet zonder gevaar. Zo mocht de laadbak maar ten dele worden gevuld om geen onnodig risico te lopen. Dit in verband met mogelijk vallend gesteente. Helmen ter beveiliging van het hoofd kende men nog niet. Het enige beschermingsmiddel was een oude vilten hoed, die van binnen stevig was opgevuld met stofresten.

Soms was men wel eens genoodzaakt om dynamiet te gebruiken. Vooral als het zeer harde lagen betrof, die gebroken moesten worden. Dat het delven van een tientallen meters diepe mergelput een voor die tijd nogal dure onderneming was, laat zich begrijpen. Dit kon variëren van enkele honderden guldens tot wel 1200 guldens.

Het bouwen van een waterput gebeurde ook wel eens op een manier die geheel afweek van de wijze als zojuist beschreven. Was het leemen grindpakket, dat men moest verwijderen, vrij dik en betrof het een put met een particuliere bestemming, die dus ook kleiner in doorsnede kon zijn, dan ging men als volgt te werk. De puttenbouwers maakten van zware eikehouten planken een stevig vierkant raamwerk, dat bijvoorbeeld een binnenwerkse maat had van 1 x 1 meter.

Men groef dan een gat in het vierkant, ter diepte van 2 meter en legde het raamwerk plat op de bodem. Op dit raamwerk begon met de putwand te metselen van mergel of baksteen. Dat metselen deed men tot ongeveer 1 meter boven het maaiveld. Aan het samenstellen van de specie en het metselen "in verband" werd de uiterste zorg besteed. Daarna liet men dit eerste metselwerk aandrogen. Was dit voldoende hard, dan ging een man terug tot op de putbodem en begon de grond onder het raamwerk met zorg en met uiterste regelmaat weg te graven. Met behulp van balken en steunpaaltjes, die als het ware als hefboom fungeerden, liet men de eerste aanzet van het metselwerk zeer geleidelijk zakken, totdat de bovenzijde van de putwand gelijk lag met het maaiveld.

Was dit zover, dan stopte men met graven, metselde weer een stukje muurwerk, liet dit weer goed aandrogen, waarna men dan weer over ging tot graafwerkzaamheden beneden in de put. Deze werkzaamheden werden net zolang herhaald tot men op diepte voldoende toevoer van helder drinkwater kreeg.

De kwaliteit van het putwater was in het verleden niet altijd om over te roemen. Het gevaar van vervuiling schuilde op de eerste plaats in de lager gelegen gebieden, in de dalen, waar de putten vrij ondiep waren. Door het drinken van slecht putwater zijn op diverse plaatsen in het mergelland besmettelijke ziekten voorgekomen. Een gezondheidscommissie wees in 1903 met nadruk op het gevaar van besmetting door de vele open mestvaalten. Meerdere particuliere putten lagen op vrij korte afstand van deze vaalten verwijderd.

Men was over het algemeen genomen nogal nonchalant, als het ging om de hygiëne van het drinkwater. De wanden van puthuisjes bestonden voor een deel uit een balkconstructie met latwerk of ijzeren spijlen waardoor vogels en muizen vrije toegang hadden. Men maakte zich totaal geen zorgen over de kwaliteit van het drinkwater, als de betreffende waterput nauwelijks enkele tientallen meters van het plaatselijk kerkhof verwijderd lag.

Het water uit de diepe putten was meestal van een prima kwaliteit, omdat dit water door het dikke grind- en mergelpakket goed gezuiverd was.

Het werken aan een put was gevaarlijk. Bij reparatiewerkzaamheden aan de put in de tuin van de oude pastorie bij onze kerk verongelukte in december 1924 een jongeman uit Ransdaal. Doordat een plank brak, maakte hij een noodlottige val van 24 meter.

Rond de twintiger jaren werd in de meeste dorpen van het mergelland de waterleiding aangelegd, waardoor het de mensen heel wat gemakkelijker werd gemaakt. Voortaan hoefde men alleen maar de kraan open te draaien om zonder moeite voldoende goed drinkwater in huis te hebben.

Toch bleven de oude vertrouwde putten nog jaren dienst doen, omdat landbouwers bij de boterbereiding de voorkeur gaven aan koud bron- of putwater, hetgeen vooral in de warme zomermaanden zeer belangrijk was. Boter met zeer koel water bereid bleef langer hard, wat voor de langzame transporten in die tijd erg belangrijk was. Op vrijwel elke boerderij werd toen nog boter gekarnd, die in ponden aan vaste handelaren ofwel op de wekelijkse markt werd verkocht.

Dit bleef zo tot omstreeks de Tweede Wereldoorlog, toen boterbereiden centraal en in het groot plaats vond in de "milkfabriek".

De vroeger zo gewaardeerde waterputten werden overbodig. Men ging ze zien als een obstakel, een sta-in-de-weg. Het deed de dorpsbewoners herinneren aan armoedige tijden. Putten werden gedempt en het ene na het andere puthuis verdween uit het vertrouwde dorpsbeeld.

Gelukkig zijn enkele putten behouden gebleven of werden weer in ere hersteld.

Zo hebben enkele enthousiaste leden van de heemkundevereniging in bereidwillige samenwerking met de fam. Steijnebrugh-Bosch de waterput bij hotel Vinkenbergh, voorheen de school van Schin op Geul, in oude luister hersteld.

Foto: Trees Bemelmans en Opa Bemelmans bij de waterput.

De put werd gebouwd in 1901. In een document uit het Gemeentearchief Valkenburg a/d Geul (archief Schin op Geul, nr.1723) wordt een onderhandse aanbesteding vermeld door de gemeente aan Hubert Hodiamont, metselaar te Strucht, voor het maken van een drinkwaterput bij de school te Schin op Geul. De volgende voorwaarden worden gesteld:

- de put moet zo diep worden dat het "voldoende en zuiver drinkwater" oplevert;
- de gehele diepte (13 à 14 meter) moet gemetseld worden met Sibber mergelsteen (de muren ter dikte van 25 à 26 cm);
- de put moet binnen 2 maanden klaar zijn;
- bij de put wordt een pomp geleverd door Joseph Brouwers-Knops uit Gulpen;
- de put wordt gegraven nabij de onderwijzerswoning.

Na jaren van dienst werd de put gedempt. Ook de versiering die gebruikt was bij de priesterwijding van pater Jan Bosch (1946) verdween in de put.

In het najaar van 1994 en het voorjaar van 1995 is de put tot op een diepte van ± 10 meter leeggehaald en voorzien van een houten opbouw met dak. De waterput staat aan de Vinkenbergh en kan door iedereen bewonderd worden.

Bron: H.W.A.Lemmerling, De waterputte in 't mergellaand, in: Oet vreuger jaore (1980), deel 5, pag. 3 - 15.

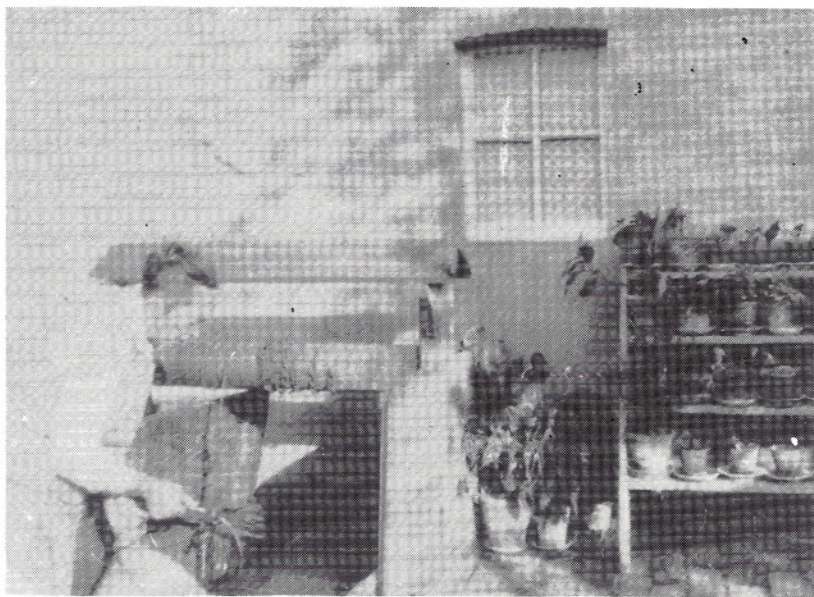

Foto: Maria Bosch haalt water uit de put. Zo te zien kunnen de planten wel wat water gebruiken.